

Gaska, Czesława

Materiały do dziejów szkolnictwa w województwie i guberni płockiej (1819-1914)

Notatki Płockie 25/3-104, 26-33

1980

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ne piękno, ale nie do poznania unowocześnionym, odkąd Płock jest wielkim ośrodkiem przemysłowym z własną uczelnią wyższą. Tradycyjny sojusznik Szkoły, Towarzystwo Naukowe, rozwinęło się w sposób, o jakim Aleksander Macieja mógł co najwyżej marzyć, kiedy po wyzwoleniu zdążył jeszcze, u schyłku życia, wrócić do pracy, żeby kontynuować swoje dzieło, które potem przejmowali kolejno następni prezesi, Bolesław Jędrzejewski, Roman Lutyński, Tadeusz Gierzyński, rozbudowując zasłużoną instytucję. Towarzystwo

Naukowe Płockie ma szczęście do prezesów. Obecny, Jakub Chojnacki, dokonuje razem ze swoim sztabem rzeczy budzących podziw nie tylko wśród płoczan. Towarzystwo Naukowe Płockie jest widomym znakiem ciągłości tradycji i działania nowych impulsów w kulturze miasta. Taki sam rozwój reprezentuje w dziedzinie szkolnictwa to liceum, którego długa historia i nowe osiągnięcia zostały wyróżnione przez Radę Państwa odznaczeniem tak zaszczytnym i — wszyscy jesteśmy tego świadomi — niezmiernie a pożytecznie zobowiązującym.

Czesława Gąska

MATERIAŁY DO DZIEJÓW SZKOLNICTWA W WOJEWÓDZTWIE I GUBERNI PŁOCKIEJ (1819—1914)

Część I. Naczelnik Płockiej Dyrekcji Naukowej (l. 1864—1914)

Historia zarządu szkolnego Królestwa Polskiego w l. 1815—1914 charakteryzuje się dużą ilością zmian i reorganizacji. Konstytucja Królestwa Polskiego z 1815 r. sprawy szkolne powierzyła Komisji Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, zniesionej następnie po roku 1830, kiedy to na mocy statutu organicznego zarząd nad szkolnictwem wszedł do kompetencji Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych. W r. 1861¹⁾ wznowiła działalność Komisja Rządowa Wyzn. Relig. i Oświecenia Publ. oraz została opracowana pod kierunkiem Al. Wielopolskiego nowa ustawa szkolna dla Królestwa Polskiego. Pozytywną stroną ustawy było przywrócenie polskiego charakteru szkół oraz wysunięcie postulatu rozległego rozwoju sieci szkół początkowych na wsi i w mieście. Ustawa została zatwierdzona w r. 1862²⁾.

Po powstaniu styczniowym, szkoła, w założeniu władz carskich miała stać się instytucją służącą celowi całkowitej likwidacji resztek samodzielnosci Królestwa Polskiego. Reforma szkolna zakładała ujednoczenie i upodobnienie systemu szkolnego Królestwa z systemem Imperium. W r. 1867³⁾ zniesiono ponownie Komisję Rządową Wyzn. Relig. i Oświecenia Publ. i utworzono Warszawski Okręg Naukowy, znosząc tym samym pozostałości administracji szkolnej wprowadzonej przez Al. Wielopolskiego. Okręg Naukowy podporządkowano bezpośrednio Ministerstwu Oświecenia Publicznego w Petersburgu.

Sprawy oświaty w guberniach powierzono Dyrekcjom Naukowym (Szkolnym) powołanym na mocy tzw. ustawy Jegenheimskiej tj. ukazu z dn. 30.08 (11.09.) 1864 r.⁴ Królestwo Polskie zostało podzielone na dziesięć w/w Dyrekcji.

Jedną z nich była Płocka Dyrekcja Naukowa. Początkowo należało do niej 6 powiatów (płocki, mławski, przasnyski, pułtuski, lipnowski i ostrołęcki⁵⁾), z biegiem czasu zasięg terytorialny Dyrekcji zmieniał się zależnie od zmian w podziale administracyjnym guberni.

Wspomniany wyżej ukaz z r. 1864 określał ściśle atrybucje powołanego urzędu. Na czele Dyrekcji stał Dyrektor Szkół, który sprawował zwierzchni nadzór nad wszystkimi zakładami szkolnymi na terenie guberni, tj. szkołami początkowymi, szkołami podstawowymi, rzemieślniczo-niedzielnymi, prywatnymi oraz gimnazjami męskimi i żeńskimi.

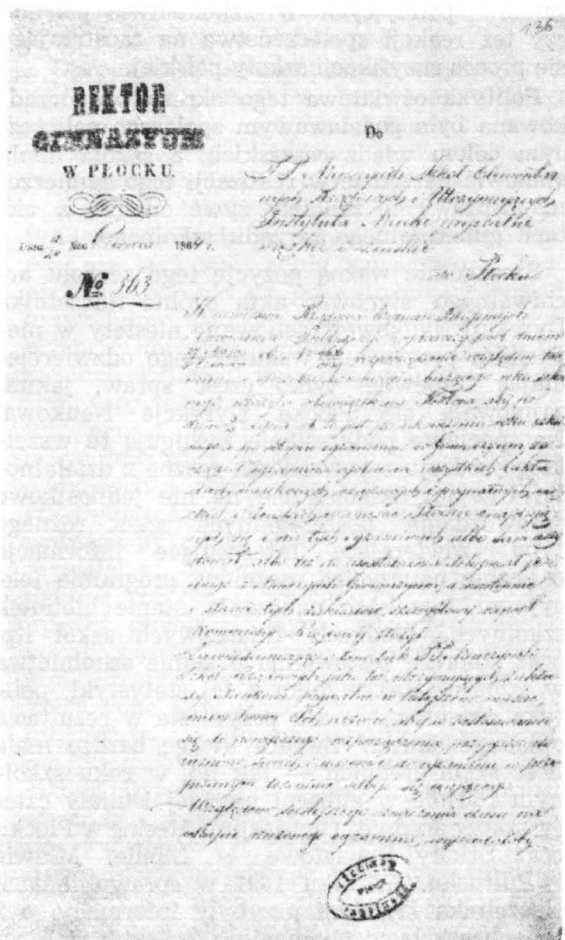
Dyrektor Szkół był z urzędu członkiem Rady Wychowania Publicznego, a w miastach gubernialnych tak jak np. w Płocku członkiem Rządu Gubernialnego. Przejął on dotychczasowe kompetencje Sekcji Wyznań i Oświecenia Publicznego Wydziału Administracyjnego tegoż Rządu. W wypadku nieobecności Dyrektora czasowe zastępstwo pełnił Inspektor miejscowego Gimnazjum. Inspektor ten był nie tylko zwierzchnikiem powierzonej mu szkoły, ale pod jego nadzorem pozostawały także miejscowe gimnazja i progimnazja żeńskie, które mogły być tworzone i otwierane na podstawie osobno wydanego ukazu z dnia 30.VIII (11.IX.) 1864 r.⁶⁾ W tymże samym roku wydany został także ukaz o szkołach początkowych⁷⁾. W myśl tego rozporządzenia szkoły początkowe dzieliły się na: gminne, wioskowe i miejskie. Były to szkółki zaledwie jedno lub dwuklasowe. Podstawą ich utrzymania miały być fundusze gminne, skarbu lub legaty prywatne. Samorządowi gminnemu pozostawiono nie tylko troskę o byt szkół, ale dano mu również prawo angażowania nauczycieli i wybierania nadzorcy szkoły (wybranych zatwierdzał Naczelnik Dyrekcji Naukowej). Zebranie gminne

czy wioskowe odpowiadało za prawomyślność nauczyciela. Szkoły początkowe w miastach nosiły nazwę miejskich i analogicznie pozostawały na utrzymaniu samorządu miejskiego. Mieszkańcom gmin miejskich i wiejskich odróżniających się językiem lub wiarą ustawa zezwalała na zakładanie oddzielnych szkół. Istniejące do czasów wydania wspomnianej ustawy szkoły początkowe dla ewangelików tzw. kantoraty pozostawiono w zawiadywaniu właściwych konsystorzów, pod ogólnym jedynie nadzorem Dyrekcji Naukowej.

W celu zapewnienia szkołom elementarnym kadry nauczycielskiej zostały zorganizowane na mocy ustawy z 5/17.I.1866 r. ⁸⁾ kursy pedagogiczne dla ludności polskiej. Kursy te o 3-letnim programie nauczania podporządkowano również Naczelnikowi Dyrekcji Naukowej. Kursami kierowali osobni inspektorzy-przewodniczący, zobowiązani do wykładania w swojej szkole języka polskiego lub rosyjskiego, pedagogiki oraz sprawowania kierownictwa nad praktykami w szkole ćwiczeniowej. Uczniami kursów była przede wszystkim młodzież stanu włościańskiego, głównie pochodzenia polskiego. Sprawą niezwykle istotną była nieodpłatność za naukę, dla najuboższych zaś i najzdolniejszych przyznawane były stypendia rządowe. Kursy pedagogiczne miały prawa szkół średnich.

W roku 1866 zostało wydanych szereg innych rozporządzeń o organizacji szkolnictwa w Królestwie Polskim, m. innymi ustawy z 5/17 stycznia o gimnazjach i progimnazjach męskich oraz gimnazjach i progimnazjach żeńskich. Ustawa o gimnazjach żeńskich była właściwie uzupełnieniem cytowanej ustawy z r. 1864. Zezwalała ona na otwieranie tego typu szkół żeńskich we wszystkich miastach Królestwa. Ustawa o gimnazjach i progimnazjach męskich dzieliła szkoły te na klasyczne i realne. Gimnazjum posiadało 7 klas, progimnazjum 4. Istniejące do tej pory ogólne szkoły powiatowe zostały przekształcone na progimnazja.

Tak zorganizowane szkolnictwo z biegiem czasu upodobiło się do systemu szkolnego Imperium Rosyjskiego. Stopniowo likwidowano w szkołach język polski. W roku 1872 wprowadzono w szkołach Warszawskiego Okręgu Naukowego reakcyjną ustawę szkolną z 30.VII.1871 r. tzw. ustawę tołstojowską ¹⁰⁾. W oparciu o tę ustawę szkoły Okręgu Warszawskiego zostały podporządkowane bezpośrednio Min. Oświaty w Petersburgu, wycofano podręczniki w j. polskim, a lekcje j. polskiego mogły być organizowane w niektórych gimnazjach jako zajęcia nadobowiązkowe. W kompetencjach Dyrekcji Naukowych nie zachodziły większe zmiany, poza tą, że w r. 1867 w związku z podziałem kraju na 10 guberni (uprzednio było ich 5) nastąpił również nowy podział terytorialny istniejących Dyrekcji, a kompetencje Dyrektora Szkół przejął Naczelnik Dyrekcji Naukowej. Naczelnik Dyrekcji stał się z urzę-

Fragment pisma Rektora Gimnazjum Męskiego w Płocku z r. 1864 do Szkół Elementarnych w Płocku w sprawie egzaminów szkolnych.

du stałym członkiem Rady Kuratora przy Warszawskim Okręgu Naukowym, utworzonym w r. 1867 w miejsce zniesionej Komisji Rządowej Wyzn. Relig. i Oświecenia Publicznego. W roku 1899 powołano w Królestwie urząd inspektorów szkół ludowych, którzy mieli pomagać Naczelnikom Dyrekcji w nadzorze szkół elementarnych.

Działalność Naczelników Dyrekcji Naukowej, w tym także i Płockiego, przerwał wybuch I-szej wojny światowej.

Materiały jakie pozostały po działalności w/w Urzędu przechodziły burzliwe, zmienne koleje losu. Część z nich, jak należy przypuszczać, była ewakuowana w okresie I-szej wojny światowej do Rosji, wraz z przenoszonym tam Urzędem, duża część uległa zaginięciu podczas kolejnej II wojny światowej. Do naszych czasów przetrwał fragment spuścizny aktowej liczący 508 woluminów. Stanowi on niewątpliwie jedną z cenniejszych pozycji zasobu Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Płocku, ilustrującą zagadnienia polityki oświatowej Królestwa Polskiego w drugiej połowie XIX i początkach XX-go wieku, sto-

sunków panujących w szkolnictwie polskim czy też reakcji społeczeństwa na zaostrażający się proces rusyfikacji szkoły polskiej.

Polityka oświatowa tego okresu podporządkowana była podstawowym społeczno-politycznym celom władz cesarskich, a szkoła miała stanowić narzędzie w realizacji tego zamierzenia. Sprawy te znalazły żywe odbicie w aktach gubernialnego zarządu szkolnego.

Szczególnie ważną pozycję tego zespołu archiwalnego stanowią akta ogólne Naczelnika Dyrekcji Naukowej, zachowane niestety w niewielkim procencie i wskutek tego odzwierciedlając zapewne tylko część spraw, jakimi zajmowała się Płocka Dyrekcja Naukowa. Na specjalne podkreślenie zasługują tu wszelkiego rodzaju sprawozdania roczne z działalności Urzędu. Składają się na nie jednostkowe sprawozdania poszczególnych szkół różnego typu, zawierające interesujące informacje o liczbie nauczycieli, uczniów, programie lekcyjnym, wynikach nauczania, stanie bibliotek szkolnych, środkach finansowych szkół itp. oraz zbiorcze zestawienia o stanie szkolnictwa w guberni. Jak wynika z tej statystyki, polityka oświatowa caratu przyniosła w rezultacie oplakane skutki. Zwraca uwagę bardzo mała ilość szkół średnich — tak np. w roku szkolnym 1864/65 w guberni płockiej istniały cztery szkoły średnie: Gimnazjum Męskie w Płocku oraz Szkoły Powiatowe w Lipnie, Mławie i Pułtusk. W roku 1891 w sprawozdaniach Naczelnika Dyrekcji przybyły informacje o 2 innych szkołach: Gimnazjum Żeńskim w Płocku i Seminarium Nauczycielskim w Wymyślinie pow. Lipno¹¹⁾. Wzrost liczby uczniów szkół był również niewielki, gdyż np. w roku szkolnym 1864/65 do Gimnazjum Męskiego w Płocku uczęszczało 426 osób, a w 40 lat później tj. w roku 1905 — 552¹²⁾.

Jak wspomniano wyżej, Gimnazja dzieliły się na klasyczne i realne. Programy szkolne załączane do sprawozdań pozwalają stwierdzić, że wychowanie we wszystkich zakładach szkolnych przeopojone było duchem religijnym i wiernopoddanym. W szkolnictwie średnim przeważał program klasyczny, oderwany od życia. Bardziej nowoczesne wykształcenie dawały gimnazja realne, ale pozbawiały one absolwentów prawa wstępu na wyższe uczelnie. Gimnazja żeńskie były przeznaczone dla uboższych uczennic lub tych, które wybierały się na studia za granicę (uniwersytety rosyjskie nie przyjmowały w ogóle kobiet, a uczelnie zagraniczne nie honorowały świadectw z prywatnych pensji). Na terenie guberni płockiej istniało tylko jedno Gimnazjum Żeńskie — w Płocku. Jedną też tylko szkoła kształciła kadrę nauczycielską dla szkół elementarnych — było to Seminarium Nauczycielskie w Wymyślinie, noszące początkowo nazwę Kursów Pedagogicznych. Zostało ono zorganizowane w roku 1867. W okresie wzmocnionej akcji rusyfikacyjnej wprowadzono tutaj (podobnie jak

i w innych seminariach) wyłącznie j. rosyjski jako język wykładowy oraz program obowiązujący w rosyjskich seminariach nauczycielskich.

Na podkreślenie zasługuje fakt słabego rozwoju szkolnictwa zawodowego. Pomimo rozwoju przemysłu i zapotrzebowania na wykwalifikowaną kadrę ilość tego typu szkół była stosunkowo mała. Dla dzieci szukających zatrudnienia w rzemiośle istniały szkoły niedzielno-rzemieślnicze, które jednak nie tyle uczyły zawodu, co dawały możliwość uzupełnienia wykształcenia w zakresie szkoły elementarnej. Sprawozdania z roku 1891 podają, że w wyżej wymienionym roku w guberni płockiej działało 10 szkół niedzielno-rzemieślniczych¹³⁾.

Fragment listy uczniów promowanych z klasy IV do V Płockiego Gimnazjum Męskiego w r. 1863. Wśród nich nazwisko Zglenickiego Witolda. (1850—1904)

Uzupełnieniem sprawozdań Dyrekcji Naukowej dotyczących stanu szkolnictwa guberni są wszelkiego rodzaju rozporządzenia i okólniki wysyłane do szkół elementarnych znajdujących się na podległym terenie, bilanse roczne Urzędu, inne akta dotyczące gospodarki finansowej, korespondencja zawierająca informacje o zaopatrzeniu w podręczniki szkolne i pomoce naukowe, stanie bibliotek szkolnych itp. W aktach spotyka się także często tajną korespondencję dotyczącą prawomyślności kadry

nauczycielskiej, uczniów. Omawiając grupę akt ogólnych Naczelnika Płockiej Dyrekcji Naukowej należy niewątpliwie zasygnalizować badaczowi istnienie woluminu, który nie ma bezpośredniego związku ze sprawami szkolnictwa, ale zawiera bardzo interesującą statystykę guberni z r. 1865. Nosi on tytuł „Dělo o narodonaselenii v Carstvė Pol'skom”¹⁴). Znajdują się tutaj między innymi informacje dotyczące podziału administracyjnego, tj. liczby i wielkości poszczególnych powiatów, gmin, miast, liczby ludności, jej składu narodowościowego, przekroju społecznego, wyznaniowego itp.

Poważny procent spraw stanowią w zespole akta traktujące o organizacji szkolnictwa elementarnego. Ustawa o szkolnictwie elementarnym z r. 1864 zakładała wprowadzenie programu szerokiego rozwoju sieci szkół początkowych, ale deklaracji tej nie towarzyszyło materialne zabezpieczenie ze strony władz. Ponieważ troskę o byt szkół pozostawiono samorządowi gminnemu, w woluminach szkół elementarnych przeważają materiały tego typu, jak: raporty wójtów gmin w sprawach wydatkowanych funduszów na rzecz szkół początkowych, informacje o gruntach wyznaczonych dla tychże szkółek, legatach osób prywatnych i instytucji, wymiarze i realizacji składek na rzecz funduszu szkolnego, wykazy osad szkolnych, a także korespondencja w sprawie nagród, odznaczeń czy zapomóg dla nauczycieli szkół początkowych.

Pomimo istnienia programu rozwoju sieci szkolnictwa elementarnego wzrost ilościowy szkół nie przedstawiał się zbyt imponująco. Cytowana już sprawozdawczość z r. 1891 podawała, iż we wspomnianym roku na terenie guberni płockiej działało 237 szkół elementarnych (inne pismo podaje 240), z tym, że aż 16 gmin nie posiadało w ogóle żadnej szkoły. Nie należy przy tym zapominać, że były to najczęściej szkółki jedno — lub dwuklasowe, a poziom ich pozostawał wiele do życzenia. W latach 1906—1908 zaczęły powstawać na terenie guberni szkoły elementarne parafialne (Sierpc, Raciąż) oraz szkoły przy większych majątkach — przeznaczone dla dzieci służby folwarcznej, a także przy fabrykach i większych zakładach przemysłowych. Ustawa z 1864 r. pozwalała jak wiadomo na zakładanie szkół dla mniejszości narodowościowych lub wyznaniowych. W aktach Naczelnika Dyrekcji Naukowej znajdują się materiały dotyczące i tych szkół np. ewangelickich, prawosławnych (w Płocku). Szczególnie liczną grupę, bo około 20% całego zespołu stanowią akta chederów żydowskich (122 woluminy). Właśnie na przykładzie szkół elementarnych szczególnie ostro zarysowuje się polityka narodowościowa rządu w dziedzinie oświaty i rusyfikacja nauczania. W roku 1871 został oficjalnie wprowadzony obowiązek czytania i pisania w j. rosyjskim, a w r. 1885 język ten stał się obowiązującym językiem

wykładowym we wszystkich szkołach początkowych Królestwa Polskiego¹⁵).

Oprócz szkół elementarnych rządowych istniały szkoły początkowe prywatne. Podlegały one szczególnie wnikliwej kontroli zarządu szkolnego, który likwidował je nawet za drobne uchybienia. Szkoły te nie posiadały żadnych uprawnień. Absolwenci nie mieli prawa kontynuowania nauki w szkołach wyższego szczebla, nie korzystali z ulg wojskowych. Podobnie nauczyciele szkół prywatnych nie posiadali przywilejów kadry pedagogicznej szkół rządowych. Głównym celem szkół prywatnych męskich (średnich) było przygotowanie do państwowego egzaminu dojrzałości, żeńskie zaś tzw. pensje dawały ogólne wykształcenie oraz przygotowywały dziewczęta z zakresu zajęć domowych i robót ręcznych. Szczególnie korzystnym okresem rozwoju szkolnictwa prywatnego były lata 1905—1907 (ukaz z 1905 r. zezwalał na zakładanie nowych szkół prywatnych z polskim językiem nauczania), lecz po upadku rewolucji 1905 r. władze carskie rozwinęły szeroką kampanię przeciwko tym szkołom stosując system represji i ograniczeń. Zachowane akta szkół prywatnych to woluminy zawierające głównie raporty — sprawozdania prowadzących, składane okresowo Naczelnikowi Dyrekcji, korespondencję w sprawach otwarcia i zamknięcia szkół, programy szkolne, świadectwa i dyplomy nauczycieli. Nie znamy dokładnej liczby szkół tego typu działających na terenie guberni płockiej, ale zachowały się materiały następujących szkół prywatnych: a) żeńskich w Płocku — E. Popławskiej, Dylewskiej, E. Juba, F. Dziewanowskiej, P. Strożeckiej, G. Walfsdorf b) męskich w Płocku — Biernackiego, Sęczkowskiego; c) w Sierpcu, męska ewangelicka — Rybaka; d) w Rypinie, żeńska — W. Bonczkowskiej oraz kilka innych szkół zarówno w miastach jak i na wsiach (np. we wsi Biała — B. Bielickiego).

Stosowany przez władze carskie system wychowania, wpływający hamująco na szkolnictwo polskie, powodował samoobronę społeczeństwa w postaci tajnej oświaty. Niezadowolone społeczeństwo znalazło szczególne odbicie w roku 1905 r. w postaci fali strajków szkolnych, kiedy to domagano się między innymi przywrócenia w szkołach j. polskiego. Niestety problem ten ze względu na fragmentaryczność zachowania zespołu znalazł w nim stosunkowo słabe odbicie, chociaż wiadomo z innych przekazów źródłowych, np. z akt żandarmerii carskiej, że gub. płocka brała aktywny udział w walce o polską szkołę. Zachowane pojedyncze woluminy Naczelnika Płockiej Dyrekcji Naukowej, traktują szerzej o strajkach w szkołach elementarnych gub. płockiej¹⁶), mniej uwagi poświęcają szkolnictwu średniemu.

W charakterystyce zawartości materiałowej akt Naczelnika Płockiej Dyrekcji Naukowej

Fragmenty dwóch świadectw Gimnazjum Męskiego w Płocku z roku 1861.

nie sposób pominąć licznej grupy personalistów nauczycieli. Zawierają one korespondencję związaną z mianowaniem i zwalnianiem z posad, przeniesienia służbowe, wykazy stanu służby, raporty i opinie, protokoły z odbytych egzaminów kwalifikacyjnych, korespondencji dotyczących spraw emerytalnych itp. Materiał ten ilustruje stan i poziom kadry pedagogicznej realizującej program nauczania i wychowania młodzieży polskiej w drugiej połowie XIX wieku i początkach naszego stulecia.

Część II. Gimnazjum Męskie w Płocku (l. 1819—1914)
Gimnazjum Żeńskie w Płocku (l. 1879—1914)

Cennym uzupełnieniem akt Naczelnika Płockiej Dyrekcji Naukowej, stanowiących podstawową bazę źródłową do badań nad dziejami szkolnictwa w gub. płockiej, stanowią akta kancelarii poszczególnych szkół, zawierające w sobie materiał wytworzony przez te jednostki.

W zasobie Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Płocku zachowały się fragmentarycznie akta 2 szkół średnich płockich, tj. Gimnazjum Męskiego w Płocku (187 woluminów)

oraz Gimnazjum Żeńskiego (42 tomy). Pierwsze z nich tj. Gimnazjum Męskie w Płocku posiadające wielowiekową historię, w interesującym nas okresie XIX i początkach XX wieku działało kolejno jako: Szkoła Departamentowa, Szkoła Wojewódzka, Gimnazjum Gubernialne Męskie. Pierwszy zachowany tom, rozpoczynający się od r. 1819¹⁷⁾, pochodzi z okresu funkcjonowania Szkoły Wojewódzkiej, kierowanej przez rektora. Wśród rektorów Szkoły szczególną postacią jest Kajetan Morykoni, założyciel Towarzystwa Naukowego. W roku 1837 Szkoła została przemianowana na Gimnazjum Gubernialne, któremu wydana w r. 1840¹⁸⁾ ustawa dla gimnazjów, szkół obwodowych i elementarnych Warszawskiego Okręgu Naukowego powierzyła funkcję nadzrędną w stosunku do innych szkół w guberni. Na czele 7-klasowego Gimnazjum stał dyrektor wybierany przez Kuratora Warsz. Okręgu Naukowego i zatwierdzany przez Ministerstwo Oświecenia. Do jego podstawowych kompetencji należał nadzór nad wszystkimi powierzonymi mu szkołami rządowymi i prywatnymi w guberni, kierownictwo własnego Gimnazjum, nadzór nad kadrami pedagogicznymi, prywatnymi stancjami uczniowskimi, realizowaniem właściwego programu nauczania, troską o odpowiednie zaopatrzenie w pomoce nauko-

we, administracja ekonomiczna. Najbliższym pomocnikiem dyrektora był inspektor, który sprawował ogólny nadzór nad sprawami kształcenia i wychowania młodzieży. Dla rozstrzygnięcia ważniejszych spraw powołana była Rada Gimnazjalna składająca się z dyrektora, inspektora i starszych nauczycieli. Rada działająca na posiedzeniach odbywanych raz w miesiącu decydowała m.in. o promocjach, nagrodach, rozpatrywała raporty nauczycieli o postępach i sprawowaniu się uczniów (posiedzenia protokołował Sekretarz Rady).

Z chwilą utworzenia w guberniach Dyrekcji Naukowych, sprawujących zarząd nad szkolnictwem, inspektor miejscowego Gimnazjum Gubernialnego stał się zastępcą Dyrektora Szkół, będąc jednocześnie zwierzchnikiem własnego Gimnazjum. Podporządkowano mu także inne miejscowe gimnazja i progimnazja w danej miejscowości (o ile takowe istniały obok Gubernialnego). Przestał natomiast sprawować nadzór nad innymi szkołami na terenie guberni, gdyż sprawy te przeszły do kompetencji Dyrektorów, a następnie Naczelników Dyrekcji Naukowej. Funkcja inspektora mogła być połączona z obowiązkami nauczyciela w Gimnazjum. Inspektora Gimnazjum mianowała i zwalniała Rada Administracyjna Królestwa Polskiego na wniosek Komisji Rząd. Oświecenia Publicznego. Ustawa z r. 1864 utrzymywała również w gimnazjach Rady Gimnazjalne, z tym że nosiły one teraz nazwę Pedagogicznych.

Wydana w r. 1866 ustawa o gimnazjach i progimnazjach męskich (cytowana już w części I-szej niniejszego artykułu) dzieliła szkoły te na klasyczne i realne. Szkoła plocka była gimnazjum klasycznym i od tej pory nosiła nazwę Gimnazjum Męskiego w Płocku. Mogły do niej uczęszczać w zasadzie dzieci wszystkich stanów, z tym, że nauka była odpłatna. Osoby, które nie uczęszczały do szkoły, ale złożyły egzamin z całego kursu gimnazjum mogły otrzymać świadectwo ukończenia szkoły średniej.

Na czele Gimnazjum pozostał nadal inspektor, znacznie jednak rozszerzono obowiązki Rady Pedagogicznej. Do jej kompetencji należały przede wszystkim sprawy wychowawcze i pedagogiczne, jak np. decyzje o przyjęciu do szkoły, promowaniu, odbywanie egzaminów kwalifikacyjnych i wydawanie świadectw osobom, które złożyły egzamin z kursu gimnazjum, opiniowanie planów lekcji, dokonywanie wyboru książek do biblioteki szkolnej, zwalnianie niezamożnych uczniów od opłat, sprawy ekonomiczne szkoły itp.

Wybuch I-szej wojny światowej przerwał na pewien okres działalność szkoły, ale już w r. 1915 wznowiła swoje funkcjonowanie jako 5-klasowa szkoła średnia. W roku 1921 otrzymała imię Marszałka Stanisława Małachowskiego.

Drugie z wymienionych gimnazjów plockich

działających w XIX wieku, tj. Gimnazjum Żeńskie w Płocku zostało powołane do życia w roku 1864. W tym to roku w ustawodawstwie szkolnym po raz pierwszy została podjęta problematyka szkół żeńskich. Wydana w dniu 30.VIII.1864 r.¹⁹⁾ ustawa o gimnazjach i progimnazjach żeńskich powoływała w pięciu miastach Królestwa Polskiego, tj. w Lublinie, Radomiu, Suwałkach, Kaliszu i Płocku gimnazja żeńskie, zorganizowane na wzór tego typu szkół istniejących w Imperium Rosyjskim. Nowo powołane szkoły żeńskie miały otrzymywać dotacje ze skarbu państwa.

Gimnazjum Żeńskie w Płocku podlegało, jak wiadomo, Naczelnikowi Płockiej Dyrekcji Naukowej, a bezpośrednio zwierzchnikiem szkoły był inspektor miejscowego Gimnazjum Męskiego, kierujący głównie sprawami pedagogicznymi. Do jego pomocy, Naczelnik Dyrekcji Naukowej mianował nadzorczynię, której przypisano sprawy ekonomiczne szkoły oraz ogólny nadzór nad sprawowaniem się uczennic. Ponieważ ustawa z r. 1864 traktowała bardzo ogólnie o szkołach żeńskich, nowy ukaz w r. 1866 określił bardziej szczegółowo zarówno ich organizację jak i program nauk, a także zezwalał na organizowanie żeńskich szkół średnich we wszystkich miastach Królestwa.

Gimnazjum żeńskie składało się z 6-ciu, a progimnazjum z 4-ch klas. Nadzorczyni szkoły dano do pomocy damy klasowe (rekrutujące się z osób posiadających świadectwo nauczycielki domowej), do obowiązków których należał nadzór nad postęпами i sprawowaniem się uczennic, pilnowanie porządku w klasie, a także ciągła obecność w klasach w czasie lekcji i w czasie przerw. Nauczyciele Płockiego Gimnazjum Żeńskiego dzielili się na etatowych i przybranych (płatnych na umowę). Pierwszych z nich zatwierdzała Komisja Rządowa Oświecenia Publicznego, drugich Naczelnik Dyrekcji Naukowej. Pierwszeństwo pracy w szkołach żeńskich mieli nauczyciele państwowych szkół męskich.

Kurs nauk w gimnazjum obejmował przedmioty ogólne, prace kobiece, a także przewidywał możliwość uczęszczania na przedmioty nadobowiązkowe, np. lekcje śpiewu czy gimnastyki.

Gimnazjum Żeńskie posiadało również organ kolegialny w postaci Rady Pedagogicznej rozpatrującej problemy natury dydaktyczno-wychowawczej oraz sprawującej kontrolę nad sprawami ekonomicznymi szkoły.

Działalność Płockiego Gimnazjum Żeńskiego przerwał wybuch I-szej wojny światowej. Po wojnie Szkoła nie wznowiła już działalności.

Chociaż spuścizna aktowa po działalności obu szkół jest niezwykle skromna, a tym samym nie odzwierciedlająca pełnego ich obrazu, zasługuje na niewątpliwe zainteresowanie badaczy. Liczebniejsze Gimnazjum Męskie w Płocku mieści w sobie siłą rzeczy bardziej zróżni-

cowany treściowo materiał. Nie bez znaczenia jest fakt, że pochodzi on z tego okresu istnienia Szkoły, kiedy to uczelnię plocką opuściło szereg wybitnych ludzi nauki, pióra i działaczy rewolucyjnych. Gimnazjum Plockie było jedną z nielicznych szkół średnich w guberni plockiej i niewątpliwie jego zasługą jest to, że obok działalności pedagogicznej podejmowano ono próby kulturalnego zaktywizowania społeczeństwa plockiego. To tutaj zawiązało się Towarzystwo Naukowe Plockie, tu też powstał zbiór pamiątek i osobliwości, który stał się początkiem muzeum, o którym spotyka się liczne wzmianki w aktach Gimnazjum.

Pod względem treściowym akta interesującego nas Gimnazjum można podzielić na trzy zasadnicze grupy. Do pierwszej z nich należy zaliczyć wszelkiego rodzaju akta dot. spraw organizacyjnych szkoły, akta dot. działalności dydaktycznej, a także sprawy związane ze sprawowaniem funkcji nadrzędnej w stosunku do innych szkół w guberni. W grupie tej znaleźć więc można takie materiały, jak wszelkie okólniki i zarządzenia władz nadrzędnych dotyczące organizacji szkolnictwa w Warszawskim Okręgu Naukowym, zarządzenia własne Dyrektora Gimnazjum z l. 1897—1900 (sygn. 47) w kwestiach natury porządkowej, planów pracy Rady Pedagogicznej, terminów egzaminów szkolnych — a wśród nich także zarządzenie z r. 1898 o obowiązku porozumiewania się uczniów w szkole wyłącznie w języku rosyjskim. Wśród korespondencji z Kuratorem Warszawskiego Okręgu Naukowego spotyka się tajne raporty dot. posiadanych przez uczniów wydawnictw polskich, zarządzenia Kuratora przypominające o obowiązku likwidowania (w wypadku pojawienia się) wydawnictw „nieprawomyślnych”, a także opinie o nauczycielach i uczniach Gimnazjum.

Sprawa nadzoru politycznego nad Szkołą przewija się w aktach przez cały okres tj. od roku 1832 do 1914. Tak np. w aktach pochodzących z okresu bezpośrednio po upadku powstania listopadowego znajdują się wywiady o uczniach i nauczycielach — m.in. innymi polecenie Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Oświecenia Publ. przeprowadzenia dochodzenia w sprawie jednego z nauczycieli P. Zdziarskiego, podejrzanego o redagowanie pism ulotnych o treści patriotycznej²⁰), a także nakaz szczególnie wnikliwego kontrolowania zasobu bibliotecznego Szkoły, raporty poszczególnych inspektorów szkół obwodowych w powyższych sprawach. Jako załączniki figurują tu wykazy nauczycieli i uczniów powyżej lat 12, którzy złożyli ponowną przysięgę homagią rządowi carskiemu.

W okresie lat 1905—1906, tj. w okresie strajków szkolnych Gimnazjum Męskie w Płocku było jednym z najaktywniejszych ośrodków strajkowych. Niestety problem ten nie znalazł należytego odbicia w zachowanych aktach szkoły, gdyż tylko w jednym z woluminów znaleźć można spisy uczniów Warsz. Okręgu

Naukowego (w tym i Gimnazjum Męskiego w Płocku) usuniętych ze szkoły za działalność polityczną. Podobnie echa wydarzeń rewolucji 1905 r. odbiły się w sposób nikiły w korespondencji Plockiego Gimnazjum Żeńskiego, gdzie zachowała się tylko korespondencja z Naczelnikiem Plockiej Dyrekcji Naukowej w sprawie przyjęcia z powrotem do szkoły uczniów zwolnionych za udział w manifestacjach²¹).

Z funkcją nadrzędności Dyrektora Gimnazjum nad innymi szkołami wiązał się nadzór nad działalnością tych placówek, a także pośrednictwo pomiędzy Komisją Oświecenia a szkołami. Stąd w aktach Gimnazjum często spotyka się sprawozdania inspektorów szkół obwodowych o stanie szkolnictwa prywatnego na podległym im terenie, informacje o liczbie uczniów, nauczycieli, postępach w nauce, wysokości opłat za naukę, a także wnioski o wydanie zezwolenia na otwarcie szkoły. Przeważała również dość liczna, choć niekompletna sprawozdawczość samego Gimnazjum. Przepisy z 1840 r. nakładały na nauczycieli obowiązek składania comiesięcznych sprawozdań o stanie prowadzonych przez nich klas. Do sprawozdań tych, zawierających informacje jak wyżej tzn. dotyczących ilości uczniów, ich postępów itp. bardzo często załączane były spisy uczniów wg poszczególnych klas. Uzupełnieniem tych materiałów są licznie zachowane różnego rodzaju katalogi ocen, dzienniki klasowe, książki tematów egzaminów pisemnych, a nawet dziennik ukaranych uczniów. Od roku 1817 szkoła wydawała świadectwa dojrzałości, które uprawniały do ubiegania się o przyjęcie na wyższą uczelnię. Przepisy, jak wiadomo, przewidywały również możliwość otrzymania świadectwa dojrzałości przez osoby, które nie uczęszczały do szkoły, ale złożyły odpowiedni egzamin z kursu Gimnazjum przed Radą Pedagogiczną. W zespole zachowały się akta z podaniami takich osób o dopuszczenie do egzaminu, wykazy składających egzaminy, a także liczne odpisy świadectw dojrzałości własnych absolwentów (odpisy świadectw od r. 1836) oraz wykazy absolwentów — szczególnie spora ich ilość pochodzi z lat późniejszych, tj. od roku 1903.

Przy Gimnazjum istniała dość bogato zaopatrzona biblioteka szkolna, która od r. 1821 była połączona z księgozbiorem Tow. Naukowego. W sprawozdawczości rocznej o stanie biblioteki umieszczano takie informacje, jak wysokość nabytków i ubytków, wykazy zakupionych książek, a także dane dot. muzeum przyszkolnego, którym opiekowali się nauczyciele Gimnazjum. Dodać należy, że zachowały się również książki wypożyczeń i spisy zasobu biblioteki.

Na zakończenie charakterystyki akt zaliczonych do pierwszej grupy należy wspomnieć o materiałach pozostałych po działalności ważnego organu szkoły, tj. Rady Pedagogicznej. Rada działała na posiedzeniach, z których sporządzono protokoły. Kopie protokołów były

przekazywane Naczelnikowi Dyrekcji Naukowej. Do naszych czasów dotrwało kilka egzemplarzy ksiąg protokółów, pochodzą one już jednak z lat 1891—1914.

Drugą dość liczną grupę archiwaliów tworzą woluminy dotyczące spraw gospodarczo-finansowych szkoły. Znalazły tu odbicie wszystkie sprawy związane z administracją budynku szkolnego, jego konserwacją, remontami, zaopatrzeniem w sprzęt i pomoce szkolne. Szkoła posiadała własny budynek, ale jak wynika z akt, stan jego był katastrofalny. Szczególnie dotkliwa była ciasnota lokalowa, która zmusiła władze do dobudowania jednopiętrowego pawilonu do budynku głównego. W grupie tej szczególnie licznie reprezentowane są wszelkiego rodzaju akta finansowe. Są to zarówno rachunki, kwity i wszelkiego rodzaju rozliczenia jak i sprawozdawczość finansowa (głównie miesięczna), a także akta kontroli finansowej, rozliczenia bursy gimnazjalnej, listy płac i zasiłków dla nauczycieli oraz akta opłat za naukę. Wśród tych ostatnich znajdują się podania i wykazy osób zwolnionych od opłat za naukę. Sprawę ulg w opłatach regulowały odrębne przepisy, i tak np. z przywileju tego korzystali: synowie nauczycieli pracujących w danej szkole, synowie biednych urzędników, niezamożnych wdów (z tym że liczba osób ze świadectwami ubóstwa zwolnionych od opłat nie mogła przekroczyć w klasie 7-miu uczniów), osoby, które otrzymywały stypendia lub będące na utrzymaniu skarbu państwa. W latach 1858—60 władze carskie wydały szereg zarządzeń w sprawie przyznawania stypendiów. Tak np. ufundowano stypendia dla niezamożnej młodzieży pragnącej poświęcić się zawodowi duchownemu. Stypendium takie wynosiło 100 rubli sr. rocznie i mogło z niego korzystać stosunkowo niewiele osób — np. dla diecezji płockiej przyznano 5 stypendiów dla młodzieży wyznania rzymsko-katolickiego oraz 10 stypendiów na cały

Warszawski Okręg Naukowy dla młodzieży wyznania greko-unickiego.

Ostatnią trzecią grupą wyróżniającą się w zespole są akta personalne. Składają się na nią zarówno personalia nauczycieli pracujących w szkole jak i uczniów Gimnazjum. Jak wszystkie akta tego typu zawierają one materiały związane z zatrudnieniem, zwalnianiem i przebiegiem służby, a w przypadku akt personalnych uczniów podania o przyjęcie do szkoły, odpisy dowodów metrykalnych itp.

Akta Gimnazjum Żeńskiego w Płocku zawierają w zasadzie materiał podobny do sygnalizowanego w aktach Gimnazjum Męskiego, z tą wszakże różnicą, że zachował się on w znikomym procencie. Tak np. zachował się zaledwie jeden tom protokółów posiedzeń Rady Pedagogicznej (obejmujący lata 1903—1909), podobnie jeden wolumin z roczną statystyką Gimnazjum (lata 1893—1899), niewiele teczek z korespondencją z nadrzędnymi władzami szkolnymi, odpisy świadectw szkolnych — świadectwo ukończenia Gimnazjum uprawniało do ubiegania się o przyznanie przez Komisję Rządową Oświecenia Publ. prawa nauczycielki domowej oraz dawało możliwość starania się o przyjęcie na studia za granicą. Stosunkowo duży procent zespołu stanowią akta finansowe. Na uwagę zasługują tutaj sprawozdania miesięczne, stanowiące pewne uzupełnienie materiałów statystycznych, gdyż obok wiadomości związanych z gospodarką finansową szkoły zawierają one czasami statystykę ogólną, np. podają informacje dotyczące stanu liczbowego uczennic.

Mimo niewielkiej ilości, akta Gimnazjum Żeńskiego w Płocku mogą stanowić interesujący przyczynek do historii szkolnictwa żeńskiego, tym więcej, że Gimnazjum to było jedną z nielicznych szkół państwowych żeńskich istniejących w Królestwie Polskim i jednym z pierwszych gimnazjów dla dziewcząt założonych przez władze carskie.

Przypisy:

- 1) Dziennik Praw Król. Pol. r. 1861, t. 59 — ukaz z dn. 27.XII.1861 r.
- 2) Źródła do dziejów wychowania i myśli pedagogicznej. Opr. S. Wołoszyn. W-wa 1965 r., t. II ustawa o wychowaniu publ. w Królestwie Polskim. s. 502—511.
- 3) Dziennik Praw Król. Pol. r. 1867, t. 67 str. 63—79 — ukaz z 15.V.1867 r.
- 4) Dziennik Praw Król. Pol. r. 1864 t. 62.
- 5) tamże str. 453 — postanowienie Komitetu Urządzącego z dn. 10.X.1864 r. o podziale powiatów między dziesięć Dyrekcji Naukowych.
- 6) Dziennik Praw Król. Pol. r. 1864, t. 62 str. 361—365.
- 7) Dziennik Praw Król. Pol. r. 1864, t. 62 str. 335—359 — ukaz z 30.VIII.1864 r.
- 8) tamże str. 233—257.
- 9) Dziennik Praw Król. Pol. r. 1866, t. 66 str. 29—57, 201—221.
- 10) E. Staszyński „Polityka oświatowa caratu w Król. Polskim” W-wa r. 1968, str. 17—19.
- 11) Naczelnik Płockiej Dyrekcji Naukowej (NPDN) sygn. 76 „Sprawozdania roczne”, Informacje o Seminarium Nauczycielskim w Wymyślinie także sygn. 3 i 34.
- 12) dane z r. 1905 wg M. Szulkiną „Strajk szkolny 1905 r.”, Wrocław 1959, str. 103.
- 13) NPDN, sygn. 76 — ogółem w r. 1891 na terenie gub. płockiej istniało 481 szkół wszystkich typów (inne źródła podają 489), do których uczęszczało 16633 chłopców i 5255 dziewcząt.
- 14) NPDN sygn. 5.
- 15) E. Staszyński — op. cit. str. 20—22.
- 16) NPDN, sygn. 39 „O zabastovkach učasichsja v načal'nych učiliščach”.
- 17) Gimnazjum Męskie w Płocku (GMP) sygn. 6. „Księga wypożyczeń z biblioteki szkolnej”.
- 18) Dziennik Praw Król. Pol. r. 1840, t. 26, str. 168—315 — ukaz z dn. 31.VIII. (12.IX).
- 19) Dziennik Praw Król. Pol. r. 1864, t. 62 str. 361—365.
- 20) GMP, sygn. 7. — „Akta dot. śledztw z czasu zarburzeń krajowych, tudzież przysięgi homagialnej”.
- 21) Gimnazjum Żeńskie w Płocku, sygn. 6 — „O bezporjadjkach proisšedšich v Gimnazii 7.II.1905 g”.